

התהוות הזהות העברית

אֱלֹהֵי תוֹלְדוֹת שֵׁם שֵׁם בֶּן מֵאֵת שָׁנָה וַיֵּלֶד אֶת אֲרֻפְכָּשָׁד שְׁנָתִים אַחֵר
הַמְּבּוּל.

בראשית יא י

מה חדש בפסוק זה? הרי בסוף הפרק הקודם, כבר התחילה התורה למנות את תולדות שם, ואז היא הפסיקה למנות את המשך תולדותיו כדי לספר לנו את הסיפור של העיר ומגדל בבל. ואז כאן, היא חוזרת לעניין הראשון: תולדותיו של שם. אולם במקום להמשיך, היא חוזרת להתחלה: "אֱלֹהֵי תוֹלְדוֹת שֵׁם". כל הנאמר בפסוקים הראשונים כאן כבר ידוע לנו ואנחנו יודעים שאין זו דרכה של התורה לחזור על עצמה. כדי שנבין את הסיבה לכך, עלינו להשוות בין הנאמר בפסוק כאן ובין הנאמר בפסוק הפותח את פרק י:

וַאֲלֵהֶם תוֹלְדוֹת בְּנֵי נֹחַ שֵׁם חָם וַיֵּפֶת וַיֵּלְדוּ לָהֶם בָּנִים אַחֵר הַמְּבּוּל.

בראשית י א

ההבדל המהותי הוא המילה הראשונה: "ואלה" לעומת "אלה", וידוע הכלל ש"אלה" פוסל את הראשונים, "ואלה" מוסיף על הראשונים.⁶⁴³ הסברתי בשיעור על הפלגה שהמילה "ואלה" מציינת שינוי בדרך שבה ממשיך העניין האלוקי להיות מועבר בעולם אחרי המבול. שלושת הבנים של נח - שם, חם ויפת - יחד היו אמורים לשאת את העניין האלוקי. ואז קרה מה שקרה: בפרק י הפלגה ובפרק יא הכישלון של מגדל בבל, כלומר הופעת שבעים הגויים ופיזורם וכשלון הניסיונות לבנות מחדש את האוניברסל האנושי.

התורה סיפרה לנו למעשה שבני יפת ובני חם פסלו את עצמם מבחינת המשך פרויקט התולדות של הבורא, אלה משום שהם גרמו לפלגה ואלה משום שהם המציאו את שיטת המלכויות - האימפריאליזם בעולם. בשלב זה

643 שמות רבה א ב, ל ג.

של הסיפור המקראי, נראה שהגענו שוב למבוי סתום. אבל, בסוף פרק יא, מגלה לנו התורה שיש אצל בני שם תקווה. ענף מסוים של משפחה זו לקחה על עצמה את לפיד העניין האלוכי - ולכן מונה התורה דווקא את התולדות של ענף זה של בני שם, של האנושות כולה: שם, אֶרֶפְכָּשָׁד, שֶׁלַח, עבר, פֶּלֶג, רְעוּ, שְׂרוּג, נָחֹר, תֵּרַח, אברם.

"עשרה דורות מנח עד אברהם" אומרת המשנה בפרקי אבות, "עד שבא אברהם וקבל שכר כולם".⁶⁴⁴ אנחנו ננסה בשיעור זה להבין מה היה מיוחד בענף זה של האנושות, מדוע נאמר על אברהם שהוא התחלת מציאות העולם.⁶⁴⁵ בענף זה של האנושות צמח למעשה הענף העברי הקדום ועלינו להבין מה היה כל כך מיוחד בו, עד כדי כך שעם הופעתו של אברהם, ההיסטוריה האנושית שנראית הולכת עד כה מכישלון לכישלון, משנה כיוון והאופטימיות חוזרת בסיפור המקראי.

חייבים לדון בשאלה זו משום שקריאה שטחית של התורה, של הפרקים י עד יב, עלולה ליצור אצלנו את הרושם שאברהם, או ליתר דיוק שאברם מאור כשדים, נבחר באופן שרירותי על-ידי הבורא כדי להיות ה"גדול בענקים".⁶⁴⁶ מדוע הוא זכה להיקרא "אברהם אוהבי"?⁶⁴⁷ שאלה זו נמצאת בלב המחלוקת בין חכמי ישראל לדורותיהם ובין התיאולוגים הנוצרים, המדגישים - כמעט אמרתי המקדשים - את השרירותיות הזו בתיאוריית החרן שלהם. מה הטענה שלהם? נאמר בתחילת פרק יב:

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל אַבְרָם לֵךְ לְךָ מֵאֶרֶץ וּמְמֹלָדֶיךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ
אֲשֶׁר אֲרָאךָ.

וַאֲעֵשֶׂה לְּךָ גְּדוֹלָה וְאֶבְרַכְךָ וְאֶגְדָּלְךָ שְׁמֶךָ וְהָיָה בְּרַכָּה.
וְאֶבְרַכְּךָ מִבְּרַכְיָךְ וּמִקְלָלְךָ אֶאֱרָא וְנִבְרַכְּךָ בְּכָל מְשֻׁפָּחַת הָאָדָמָה.

בראשית יב, א-ג

הטענה שלהם פשוטה: התורה לא אמרה דבר וחצי דבר על אברהם לפני כן, שום דבר שיכול להסביר, להצדיק את ההתגלות האלוקית אליו. לכן, עלינו להבין שהתגלות זו הייתה שרירותית לגמרי. והם טוענים אותה טענה לגבי

644 פרק אבות ה ב.

645 ראו "גבורות ה'" מאת המהר"ל, פרק ה, עמ' לד (בהוצאת האחים הוניג): "... אברהם שהוא היה התחלת מציאות העולם". ראו גם "סוד מדרש התולדות", חלק ב, עמ' 171.

646 יהושע יד טו. ובב"ר יד ו (ובפרש"י עה"פ מ"מדרש אגדה"): זה אברהם.

647 ישעיה מא ח.

הבחירה של ישראל כעם: איננו רואים במקרא שום מעשה שהצדיק בחירה זו. איננו רואים שבני ישראל התנהגו בצורה יוצאת דופן שיכולה להצדיק את בחירתם. ואם הבחירה היא אכן שרירותית, אי אפשר לומר שמראש היא נצחית. באותה מידה שהבורא בשלב כלשהו בחר בהם, הוא יכול בעקבות מעשה מסוים, להחליט לבחור במישהו אחר. עד כאן עיקר הטענה הנוצרית. עמדה זו כמובן באה להצדיק את הטענה שלהם בדבר נפילת עם ישראל ובחירת הכנסייה במקומו.

האמת היא שלא הייתי מקדיש למחלוקת זו זמן רב אלמלא אני שומע, לצערי הרב לעיתים די קרובות, הסבר דומה בפי אנשים הטוענים שהם מדברים בשם התורה: מכיוון שהתורה לא סיפרה לנו שום דבר על אברהם לפני תחילת פרשת לך לך - כך הם אומרים בטעות, הווה אומר שבחירתו הייתה אכן שרירותית, או להיפך מתוכננת מראש. כלומר, אברהם נולד אברהם, הוא נולד צדיק ולא הייתה לו אפשרות אחרת אלא להיות אברהם, מייסד הזהות העברית. זהו ההפך הגמור ממה שהתורה רוצה ללמדנו. אברהם לא נולד אברהם. הוא נולד כאברם מאוד כשדים ובמעשיו הוא התעלה למדרגה של אברהם אבינו. לכן, עלינו להבין מה בזהותו גרם לו אכן להיות, בסוף מסע זהותי ארוך, אברהם אבינו העברי.⁶⁴⁸

האם השם אור כשדים הוא אכן שם מקום?

אתחיל את הברור שלנו עם שאלה לכאורה צדדית, אולם אני מקווה שתבינו מתוך ברורה את חשיבותה: מה אנחנו יודעים על הדורות של בני שם בכלל? בפרק י, אנחנו רואים שבני שם היו ב"הר קדם", במזרח: "וַיְהִי מוֹשָׁבָם מִמֶּשָׁא בְּאֶמְתָּה הַר הַקֶּדֶם".⁶⁴⁹ "הר הקדם", טורי מדינחא, אומר המדרש,⁶⁵⁰ מקום

648 "המשנה בפרקי אבות קובעת ש'עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו עליו השלום ועמד בכולם, להודיע כמה חבתו של אברהם אבינו עליו השלום'. אמנם יש מחלוקת לגבי הפירוט של הנסיונות, אולם לפי רוב השיטות במדרש, הניסיון הראשון או השני היה כאשר אברהם היה עדיין באור כשדים, בין אם מדובר בעזיבת הע"ז או ובהשלכתו לכבשן. מדוע חז"ל לא התחילו את הרשימה מ'לך לך'? זו תשובה למי שאומר שבחירתו של אברהם הייתה שרירותית ושנחנו לא יודעים כלום על מעשיו לפני תחילת פרשת לך לך. מכאן גם החשיבות של הלימוד לעומק של הפרקים שקודמים לפרק יב, תחילת פרשת לך לך. בלי לימוד זה, טועים בהבנת המהלך האלוקי" (מתוך שיעורי הרב על פרקי אבות).

649 בראשית י ל.

650 ב"ר לז ח.

כלשהו במזרח. לפי החשבון של בעל 'סדר עולם', אברם נולד בשנת 1948 לבריאת העולם והוא היה במגדל בבל - כך למדנו בין היתר מדברי רבי אברהם אבן עזרא.

בסוף פרק יא, התורה אינה מציינת שום שם של מקום לגבי שושלת שם עד אברם, להוציא את השם אור כשדים, הנאמר למשל בפסוק לא:

וַיִּקַּח תָּרַח אֶת אַבְרָם בְּנוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן הָרֵן בֶּן בְּנוֹ וְאֶת שְׂרִי כְלָתוֹ אֵשֶׁת
אַבְרָם בְּנוֹ וַיֵּצְאוּ אֹתָם מֵאוּרִכְשִׁים לָלֶכֶת אֶרֶצָה כְּנַעַן וַיָּבֹאוּ עַד חָרָן וַיֵּשְׁבוּ
שָׁם.

בראשית יא לא

תרח היה באור כשדים עם בני משפחתו. היכן נמצאת אור כשדים? אומרת הגמרא:

ואמר רב חנן בר רבא אמר רב: עשר שנים נחבש אברהם אבינו, שלש
בכותא ושבע בקרדו, ורב דימי מנהרדעא מתני איפכא. אמר רב חסדא:
עיברא זעירא דכותא זהו אור כשדים.

בבא בתרא צא ע"א

הרשב"ם מסביר, בעקבות דברי רב חסדא, ש"עיברא זעירא" היא אור כשדים, והיא נקראת כך משום ששם "הושלך אברהם אבינו". הושלך למה? הושלך לאש עלידי נמרוד. מכאן, לפי ההסבר הזה, השם אור כשדים. ראשונים רבים עסקו בניסיון לגלות את המקום הגיאוגרפי של העיר, בבירור השאלה האם אברהם נולד שם או במקום אחר ובמשמעות השם עצמו: רבי אברהם אבן עזרא, הרמב"ן, הרד"ק ואחרים. אולם אין בידינו אלא דברי רש"י המביא את דברי המדרש עצמו, את דברי חז"ל על הפסוק "וַיָּמָת הָרֵן עַל פְּנֵי תָרַח אָבִיו בְּאֶרֶץ מוֹלְדֹתוֹ בְּאוּרִכְשִׁים"⁶⁵¹.

על פני תרח אביו: בחיי אביו (ב"ר), ומ"א י"א שע"י אביו מת, שקבל תרח על אברם בנו לפני נמרוד על שכתת את צלמיו והשליכו לכבשן האש, והרן יושב ואומר בלבן אם אברם נוצח אני משלו ואם נמרוד נוצח אני משלו, וכשניצל אברם אמרו לו להרן: משל מי אתה? אמר להם הרן:

651 בראשית יא כח.

משל אברם אני. השליכוהו לכבשן האש ונשרף, וזהו אור כשדים. ומנחם פ"י אור בקעה, וכן (ישעיהו כד) באורים כבדו ה', וכן (שם יא) מאורת צפעוני. כל חור ובקע עמוק קרוי אור.

השאלה היא מדוע תרח ואברהם היו שם, באור כשדים, במקום השייך לבני חם? ראינו בשיעור הקודם תשובה ראשונה לשאלה זו: אברהם היה מבוני המגדל. הסברתי אז את מה שהסברתי: נמרוד ואברהם לא היו מרוצים ממצב העולם בעקבות הפלגה והם רצו לתקן מצב זה. אחרי זמן מה, הבין אברהם שהכוונה של נמרוד היא למרוד בבורא העולם, להקים מלכות משלו ולשלט בבני האדם. רש"י, בעקבות המדרש, מתאר את הסכנה הפיזית שבה היו נתונים בני תרח בעקבות פרוץ המחלוקת בין נמרוד לאברהם ואת האסון שקרה להרן, אחיו של אברהם.

כעת ברצוני להתייחס לפן אחר - שלא דווקא סותר את מה שהסברתי אז, של נוכחותם שם, אצל בני חם, אצל נמרוד. וכך אציג את השאלה: מה מקום מוצאם של בני שם המנויים בסוף פרק יא? איני שואל היכן נולד אברהם. אני שואל מה מוצאו? לכאורה התשובה פשוטה ואנחנו מזכירים אותה בליל הסדר:

וַאֲקָח אֶת אֲבִיכֶם אֶת אֲבִרְהָם מֵעֵבֶר הַנֶּהָר וְאוֹלַף אוֹתוֹ בְּכָל אֶרֶץ כְּנָעַן
וְאַרְבִּי [וְאַרְבֵּה] אֶת זִרְעוֹ וְאֶתָּן לוֹ אֶת יִצְחָק.

יהושע כד ג

מקורו מ"עבר הנהר", לא באור כשדים, לא בבבל.⁶⁵² עבר הנהר נמצא בתחומם של בני שם, והשאלה הפשוטה היא: מדוע הם אינם עוד שם? רש"י שוב מספק לנו את התשובה, בד"ה "והכנעני אז בארץ" - פרק יב, פסוק ו:

וְהַכְנַעֲנִי אִזְּ בָּאֶרֶץ: הִיָּה הוֹלֵךְ וְכוּבֵשׁ אֶת א"י מִזִּרְעוֹ שֶׁל שָׁם, שֶׁבְּחֻלְקוֹ שֶׁל שָׁם נִפְלָה כִּשְׁחָלֶק נָח אֶת הָאֶרֶץ לְבָנָיו שְׁנָאֵמַר (בְּרֵאשִׁית יד) זִמְלִכִּי צֶדֶק מֶלֶךְ שְׁלֹם, לְפִיכֵךְ יִיאָמַר אֵל אֲבִרְם לְזִרְעֶךָ אֶתָּן אֶת הָאֶרֶץ הַזֹּאת, עֵתִיד אֲנִי לְהַחְזִירָה לְבָנֶיךָ שֶׁהֵם מִזִּרְעוֹ שֶׁל שָׁם.

בני כנען השתלטו על ארץ ישראל ובני שם גלו ממנה. לאן גלו? הלכו

652 ראו פירוש הרמב"ן לבראשית יא כח.

אצל נמרוד, אצל הציוויליזציה החשובה ביותר בזמנם, והם היו שם עד שהגלגל התהפך ואברהם שהיה שותף למפעל של נמרוד בתחילת דרכו, כי הוא חשב שכוונותיו של נמרוד כנות, הבין שברגע שהוא יתגלה כחולק עליו, המקום יהפוך להיות מסוכן והוא יושלך לכבשן האש, כדברי המדרש. מה אז עשו תרח ואברהם?

וַיִּקַּח תֶּרַח אֶת אַבְרָם בְּנוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן הָרֵן בֶּן בְּנוֹ וְאֶת שְׂרֵי כְּלָתוֹ אֵשֶׁת
אַבְרָם בְּנוֹ וַיֵּצְאוּ אֹתָם מֵאֹרֶץ כְּשָׁדִים לָלֶכֶת אֶרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֹאוּ עַד חָרָן וַיֵּשְׁבוּ
שָׁם.

בראשית יא לא

אל מול הסכנה הפיזית החליטו בני משפחת תרח הנותרים לעזוב. השאלה היא: לאן? היו לפניהם שתי אופציות: הראשונה, להחליף גלות בגלות, והשנייה "לחזור הביתה", ללכת ארצה כנען משום שהם הוגלו משם. הם בחרו באופציה השנייה, ומהמשך הסיפור אנחנו למדים שהם עשו זאת כאשר ענף אחר של המשפחה - אחיו של אברהם, נחור, בחר להחליף גלות בגלות והוא התיישב בחרן.

אנחנו צריכים לשים לב לחידוש העצום שיש בפסוק לא: החידוש הוא לא העזיבה. זה דבר טבעי. אם אתה נמצאה בסכנת נפשות מיידית, אתה עוזב. החידוש הוא "ללכת ארצה כנען", לחזור הביתה. צריך לחדד נקודה זו: רגילים לדבר על גלות כדי לתאר את מצבנו במשך מאות שנים, אולם השימוש במילה זו מחייב אותנו להבין שזה אפשרי רק אם בסוף גלות זו בא זמן הגאולה ויוצאים בפועל מהגלות הזו. אחרת, המילה המדויקת היא אבדון. אין גלות בלי גאולה. הגלות היא מצב זמני. אם היא הופכת למצב קבוע, היא אבדון מבחינה זהותית, וזה מה שקורה בהמשך עם נחור וצאצאיו שהופכים להיות ארמיים.

מהות העבריות

השאלה שעלינו לשאול פשוטה: מה גרם לאברהם לרצות לחזור הביתה? השאלה פשוטה, אולם התורה מתארת מצב מורכב בהרבה. מדוע? משום שבאותו פסוק נאמר בסוף: "וַיָּבֹאוּ עַד חָרָן וַיֵּשְׁבוּ שָׁם". היה צריך להיות כתוב: 'ויחנו שם' - חניה היא דבר זמני, לעומת ישיבה שהיא דבר קבוע. מדוע לא

המשיכו במסע שלהם? ההסבר הרגיל פשוט: הם פגשו בחרן את נחור שהתיישב שם שנים לפני שהם עזבו את אור כשדים, וכדי לגרום לאברהם לעזוב גם את חורן, היה צורך בקריאה האלוקית "לך לך". אולם יש הסבר עמוק יותר: אנחנו מכירים את המשנה בפרקי אבות האומרת שאברהם אבינו התנסה בעשרה ניסיונות.⁶⁵³ הניסיון הראשון, לפי הרמב"ם, הוא האמירה "לך לך". מדוע יש כאן ניסיון? נחמד את השאלה: מי שמדבר עם אברהם הוא ריבונו של עולם, האם במקרה כזה יש מקום לפקפוק? שאלה זו שואל הרמב"ן בקשר לברית בין הבתרים: איזו זכות יש לאברהם לעשות את מה שריבונו של עולם אומר לו? אבל עלינו להבין שבשלב זה אברהם הוא רק בתחילת מסעו - מסעו הזהותי, והוא אכן מתלבט בין שתי האופציות שהזכרתי למעלה: לעשות את מה שנחור עשה או באמת לחזור הביתה - הווה אומר לגלות מחדש את זהותו העברית.

שאלה: למדתי שהזהות העברית מתחילה עם אברהם. אבל הרב אומר כעת שאברהם צריך לגלות מחדש את זהותו העברית. איך זה מסתדר?
תשובה: התורה מכנה את אברהם: "אברם העברי". למשל, בפסוק: "וַיֵּבֶא הַפְּלִיט וַיַּגֵּד לְאַבְרָם הָעֵבֶרִי וְהוּא שֵׁכֵן בְּאַלְנֵי מְרָא הָאֱמֹרִי אָחִי אֶשְׁכֵּל וְאָחִי עֵנֶר וְהֵם בְּעָלֵי בְרִית אֲבָרָם".⁶⁵⁴ מסביר רבי נחמיה במדרש שהוא נקרא עברי משום "שהוא מבני בניו של עבר".⁶⁵⁵ מסביר הרד"ק על הפסוק הזה:

לְאַבְרָם הָעֵבֶרִי: מְבִנֵי בְנֵי עֵבֶר, וְכֹלָם הִתְיַחֲסוּ אֵלָיו. אֲבָל אֲבָרָם וְזֵרְעוֹ הִתְיַחֲדוּ בִּיחָס, כִּי לָהֶם נִשְׁאָר לְשׁוֹן עֵבֶר. וְהָאֲחֵרִים מְבִנֵּי וּבְנֵי בְנֵי אַחָז בִּידָם לְשׁוֹן אֲרָמִי וְנִקְרְאוּ אֲרָמִיִּים כְּמוֹ לְבָן הָאֲרָמִי וְזֹלְתוֹ. וְזֵרַע אֲבָרָם אֲשֶׁר לִיעֶקֶב נִקְרְאוּ עֵבֶרִים.

פירוש הרד"ק לבראשית יד יג

"כי להם נשאר לשון עבר" - אנחנו פוגשים שוב את הלשון כמאפיין של הזהות. מי נשאר עברי? מי שהמשיך לחשוב ולדבר עברית. מי שהפסיק, נהיה

653 פרקי אבות ה ג.

654 בראשית יד יג.

655 ב"ר מב ח: "רבי יהודה ורבי נחמיה ורבנן, רבי יהודה אומר: כל העולם כולו מעבר אחד והוא מעבר אחד. ר' נחמיה אומר: שהוא מבני בניו של עבר. ורבנן אמרי: שהוא מעבר הנהר ושהוא משיח בלשון עברי".
 ראו סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 60.

ארמי, כמו נחור ומשפחתו. מה כל כך מיוחד בשפה זו? היא שפת יחידו של עולם. היא, ורק היא, מסוגלת, ראויה לבטא את העיקרון של איחוד המידות, איחוד הערכים. ואיחוד הערכים הוא החלום של עבר, של אברהם. בזאת היא שפת הקודש, השפה היכולה לגלות את הקודש. ומהו הקודש? הסוד של האח"ד. האח"ד שאיננו עוד בארץ בעקבות הפלגה.

כפי שהוא ית' אחד, ישראל אמור להיות גוי אחד בארץ. ישראל, זה יעקב המקבל את השם ישראל. אולם הכול מתחיל עם אברהם, הכול מתחיל עם עבר. לא כל בני עבר נשארו עברים. רק משפחתו של אברהם. זה החידוש של המדרש. ולא כל צאצאי אברהם נהיו ישראל. רק יעקב בנו של יצחק בנו של אברהם נהיה ישראל. כל האחרים הפכו ליריבים מרים ביותר של ישראל: נחור, בתואל ולבן, לוט, ישמעאל, עשו. יריבים אלה קשים בהרבה מהיריבים הזרים לגמרי לזהות העברית המקורית: נמרוד, אבימלך, מצרים, אשור, כנען, פלישתים.

הזהות העברית מתגלה תוך עוינות, העוינות של המלכויות, וזה מתחיל עם נמרוד. נמרוד צדק באבחנה הקיומית שלו: מצב העולם אינו טוב, אולם הוא החליט לנצל את המצב לטובתו. הוא לא רצה באמת לתקן. הוא רצה ליהנות, הוא רצה שלטון, כוח. לעומתו, אברהם רצה לתקן.

סוד לשון הקודש

מדוע מדגיש המדרש שאברהם שמר על שפת זקנו? מה מיוחד בשפה זו? כדי לענות לשאלה זו, אפתח קודם כל בהערה: השפות שלנו הן שפות הסכמיות. לא כך היא לשון הקודש. כל מילה בה מגלה את זהות הדבר, את מהות הדבר. זה במיוחד נכון לגבי שמות בני האדם. אם אני מבין באמת ולעומק את משמעות המילה אברהם, אני יודע מיהו אברהם. השם אמור לגלות את מה שמתגלה אליי. אולם במציאות, על פי רוב, הוא דווקא מסתיר. זה מה שרש"י מלמד אותנו על הפסוק:

וַיֹּאמֶר עוֹד אֱלֹהִים אֶל מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם
אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב שְׁלַחְנִי אֵלֵיכֶם זֶה שְׁמִי לְעֹלָם וְזֶה
זִכְרִי לְדֹר דֹּר.

שמות ג טו

מסביר רש"י:

זה שמי לעלם: חסר ויז, לומר העלימהו שלא יקרא ככתבו (ש"ר).

כתוב 'לעלם', חסר. לכן המדרש קורא את המילה: לעלם, להסתיר. לקרוא בשם, זה להכיר במדויק. למשל, אם אני מכיר את הנוסחה הכימית של תרכובת מסוימת, אני יודע בדיוק את תכונותיה. אני אומר את הנוסחה הכימית למישהו, הוא יודע על מה מדובר בדיוק. זה מה שהמדע המודרני יודע לעשות, אולם הוא יודע לעשות זאת לגבי החפצים. הוא לא יודע לעשות זאת לגבי בני האדם, לגבי הפרסונה האנושית. לשון הקודש כן יודעת זאת. כל מילה בלשון הקודש מציינת הכרה מוחלטת של הדבר המדובר.⁶⁵⁶ אדם הראשון ידע לקרוא בשם את כל בעלי החיים:

וַיֵּצֵר יְהוָה אֱלֹהִים מִן הָאֲדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיִּבְרָא
אֶל הָאָדָם לְרֹאוֹת מָה יִקְרָא לוֹ וְכָל אֲשֶׁר יִקְרָא לוֹ הָאָדָם נָפֶשׁ חַיָּה הוּא
שְׁמוֹ.

בראשית ב יט

"וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו" - למה הכוונה? אדם הראשון מסוגל לקרוא בשם משום שהוא מסוגל להגדיר במדויק את מהות אותן נפשות חיות, משום שהן יש קיים שלא נתון כבר להתפתחות עתידית מבחינת התולדות.

יש גמרא שהבאתי פעם האומרת "ששה דברים נאמרו בבני אדם", בין היתר "ומספרים בלשון הקדש כמלאכי השרת".⁶⁵⁷ כלומר, אם האדם רוצה להגיד משהו מהותי, הוא צריך לדבר בלשון הקודש. אם הוא רוצה לתקשר עם זולתו, הוא צריך להשתמש בשפת התרגום, כלומר בשפה הארמית. זה מה שאדם הראשון היה עושה, מלמדים אותנו חז"ל בגמרא: "אדם הראשון בלשון ארמי סיפר".⁶⁵⁸ מדוע אז צריך את שפת התרגום? משום שכאשר האדם

656 ראו דברי המהר"ל בבאר הגולה, באר חמישי, עמ' קא. ראו גם תפארת ישראל, פרק לג. ראו גם השל"ה, בית נאמן: "כי ברוח הקודש שעליו בנה אדם הראשון אותיות ומלות מיוחסות עם הדבור הפנימי בשביל ששמות ההם יורו על שורש הדבר ההוא".

657 חגיגה טז ע"א. ראו סוד מדרש התולדות, חלק ט, עמ' 423.

658 סנהדרין לח ע"ב. ראו גם חידושי אגדות מאת המהר"ל על אתר, האומר שבגלל מעמדו הכללי של אדם הראשון, הוא השתמש בשפה כללית הכוללת ע' לשונות.

רוצה להתחבר עם זולתו, הוא למעשה "מתרגם" את מחשבתו לרעהו. הוא מתרגם והוא מסתיר. הוא רק מגלה פן מסוים של מחשבתו דרך דיבורו. אבל כאשר עוסק האדם במהות הדברים, הוא צריך "לחשוב" בלשון הקודש. עבר שרצה לתקן את הפלגה, שרצה להחזיר את מקומו של ייחודו של עולם, לאח"ד, היה צריך לחשוב זאת בלשון הקודש, משום שרק בלשון הקודש אפשר לתפוס בצורה מדויקת את מהות האח"ד. והמדרש בא ומגלה לנו שגם אברהם, עוד בהיותו אברם, תפס את הנושא הזה: האח"ד. הוא היה מדבר בלשונו של עבר.

המדרש הזה אינו בא ללמד אותנו שאברהם היה צאצא ישיר של עבר. את זה אני יודע דרך קריאת הפסוקים עצמם. החידוש של המדרש הוא שהוא היה מדבר את שפתו של עבר, כלומר הוא היה ממשיך את חזונו של עבר: לבנות, לגלות מחדש במציאות ההיסטורית את האוניברסל. זה מה שהעברי מחפש. זו מהות המשיחיות העברית וההבדל העצום, התהום בין החיפוש של העברי ובין החיפוש של נמרוד, של השיטה האימפריאליסטית. ההבדל הוא בדיוק בנקודה הזו: מה מהות האוניברסל האמיתי?

איחוד מול ריבוי

אסביר את זה כך: יש שני ערכים המשחקים תפקיד מרכזי בהיסטוריה כולה: האחדות והריבוי. אנחנו רגילים לחשוב שהערך המרכזי הוא האחדות ואנחנו מתייחסים לריבוי כדבר שלילי. זה לא מדויק. צריכים לקיים את שניהם בריזמנית, ביחד. אם יש אחדות, הריבוי הוא גורם מעשיר. אם האחדות נעלמת, הריבוי הוא אסון. מדוע? כי אז המצב הקיומי הוא מצב של דיאספורה. זה מה שלמדנו מדברי הירושלמי:

כתיב 'זיהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים' – ר' לעזר ור' יוחנן, חד אמר: שהיו מדברים בשבעים לשון, וחורנה אמר: שהיו מדברים בלשון יחידו של עולם, בלשון הקודש.⁶⁵⁹

ירושלמי, מגילה, פרק א, הלכה ט

659 "הלשון היא לא קדושה. היא הלשון שתכליתה לבטא את הקדושה" (מתוך השיעור). "יש באמירה זו שני דברים מהותיים: הראשון, ההגדרה שנותן המקרא של האוניברסל: אחדות תוך שמירה על הייחודיות של כל אחד. השני, כדי לדבר על האוניברסל, מדברת התורה על הלשון. מדוע? משום שהאדם הוא חי מדבר ... האחדות היא מציאות

אם כל הארץ שפה אחת, אזי יש מקום לדברים אחדים. אם לא, המצב הקיומי הוא מצב של יריבות, של מלחמות. מדוע יש יריבות? משום שיש שבעים אופנים להיות אדם וכל אופן כזה הוא יחידאי ובעל סגולה שרק לאופן הזה יש.

מה התפקיד של העברי? לאחד. לא לכפות את האופן המיוחד שלו. לאחד, זה לגלות את הקדושה. זה מצב של קדושה. אם אני רוצה לעשות פרפרזה, הייתי אומר: "קדושים תהיו" - מאחדים תהיו. צריך לחזור שוב לדברי החכם אליהו בן אמוזג: אנחנו לא חלק ממשפחות האדמה, אנחנו מעל האדמה. משל למה הדבר דומה? לשרשרת של פנינים. יש בשרשרת שבעים פנינים אולם השרשרת נשברה. צריך להמציא חוט המקשר מחדש בין הפנינים. אנחנו החוט, הגויים הם הפנינים.

המיוחד בנו הוא שכדי להיות החוט המקשר, אנחנו בעצמנו צריכים להיות מאוחדים. כל עוד היינו בגלות, זה היה בפועל בלתי אפשרי. כעת אנחנו כבר לא בגלות, אולם מבחינה סוציולוגית, אנחנו צריכים להתמודד עם שני אתגרים: הראשון, יש עדיין יהודים בחוץ. איך הם רואים את עצמם? כשרידי הגלות של הבית השני - מה שנכון מבחינה היסטורית, או שמא הם כבר מפנימים שהם הדיאספורה של מדינת ישראל, של העם היושב בציון וציון היא המרכז. אני מאוד לא אופטימי בקשר לזה, משום שההנהגה שלהם שם לא אומרת להם דברים ברורים. אני מבין שקשה מאוד לומר שם את האמת. בגלל זה אני ממשיך מדי פעם לפקוד קהילות אלה משום שאני כישראלי יכול לדבר ולומר להם את האמת, מה שמנהיגיהם המקומיים לא יכולים לעשות או לא רוצים לעשות כי הם מפחדים מתגובת הגויים המקומיים.

האתגר השני, הוא לבנות בתוכנו, כאן בציון, את האחדות שלנו. זה מאוד קשה אחרי אלפיים שנה של חיים בסביבה הומוגנית. כאשר הייתי ילד באוראן, אני חשבתי שלהיות יהודי זה להיות בדיוק כמו הסבא שלי ז"ל. אני לא הכרתי אופן אחר להיות יהודי אותנטי. הפעם הראשונה שפגשתי יהודים שונים - וזה היה מרחוק, הוא כאשר, אחרי בר המצווה שלי, הפלגנו לעיר מרסיי בצרפת גופא. אז גיליתי שיש יהודים שחיים אחרת. מאוחר יותר, בזמן המלחמה, פגשתי את השרידים של הקהילות בצרפת גופא: אשכנזים, ואז הבנתי שיש חסידים ומתנגדים, יקים, אורתודוקסים, ליברלים וגם כאלה

והייחודיות של כל אחד מעשירה אחדות זו" (מתוך שיעורי הרב על מגדל בבל).

שגילו שהם יהודים בגלל הרדיפות. ועוד יותר הבנתי זאת במהלך הנסיעה הראשונה שלי לארץ. זה היה בשנת 1955. שבוע שלם טיילנו בארץ עם קבוצה של בוגרי אורסיי. בתום השבוע הזה, פגשתי לראשונה פנים בפנים את מורי הרב צבי יהודה ז"ל. באתי אליו אחרי שגיליתי את הריבוי בעמנו, הלכה למעשה. לא באופן תיאורטי בספרים: יש יב שבטים שהם יג. את זה ידעתי מהלימודים שלי. אולם יש הבדל כאשר אתה פוגש את כלל ישראל, הלכה למעשה, עם כל המורכבות שלו, עם כל הבעיות שלו. יש הבדל משום שהפעם, זו חוויה קיומית. אתה לא פוגש דמות בספר. אתה פוגש מציאות, מציאות של קיבוץ גלויות. והפלא הגדול, כולם מדברים עברית. אמנם זה לא לשון הקודש במובן המקראי, אבל זו השפה העתיקה שקמה לתחייה. לכם, זה נראה כמעט טבעי לחלוטין. אנחנו כמעט ארבעים שנה אחרי קום המדינה ולכן זה נראה מובן מאליו. זה לא נכון. זה נס. נס עצום וחלקנו עדיין לא תופס את זה. מדוע? כי הוא שם ואנחנו פה, וגם אם הוא פה, מבחינה זהותית, הוא עדיין שם. אנחנו כבר לא בגלות. יש לנו מרכז, יש לנו שוב אחרי אלפיים שנה כמעט נקודת ייחוס ברורה והיא ירושלים. אני זוכר איך, ממש ערב מלחמת ששת הימים, היינו עולים להר ציון כדי לראות מרחוק איכשהוא את הר הבית. זה היה נראה לנו רחוק שנות אור והנה, בין לילה ממש, בגלל השיגעון שתקף את חוסיין מלך ירדן, חיילינו הניפו את הדגל שלנו על הר הבית. אני זוכר את התחושה שלי כאשר הגעתי למרגלות ההר כמה ימים אחרי. היינו הולכים בין ההריסות עד הרחבה שהייתה עוד מאוד קטנה. ומה פגשנו שם? עם ישראל! כלל ישראל! אף אחד לא שאל מאיזו עדה אתה, האם אתה דתי או חילוני! היה שם עם ישראל.

התחושה של כל בריה

אעבור למישור אחר, מטפיזי יותר. אני מאמין שכל בריה חשה בצורה אינטואיטיבית, מודעת פחות או יותר, שכבריה היא בגלות. העיקר חסר. מהו העיקר? נקודת הייחוס. העוגן הבראשיתי. יש דבר שהפליא אותי כבר בצעירותי: מדוע כל כך הרבה אנשים רוצים לייחס את עצמם, בצורה זו או אחרת, לנאמר בתנ"ך? מה מושך אותם במה שנקרא "אמונת ישראל"? שאלתי שאלה זו פעם אדם משכיל מאוד מאחת ממדינות אפריקה. זה היה במהלך כנס בקמרון. הוזמנתי על-ידי נשיא קמרון אשר ארגן את הכנס הזה. הוא השיב לי בפשטות: אתם הדוגמה החיה שאפשר לצאת מהמצב של השעבוד,

מהגלות. אמרתי לו: אבל אתם כבר לא קולוניה של צרפת! אתם קיבלתם עצמאות! והוא השיב לי: זה עניין זהותי. אנחנו עדיין מדברים צרפתי, התרבות שלנו היא עדיין צרפתי, אתה מבין? ואתם הצלחתם לצאת מגלות של אלפיים שנה ואתם ביניכם מדברים עברית! הוא ראה בזה פלא עצום והוא צודק.

באופן רחב יותר, צריך לומר שאנחנו כבריה בגלות: בגלות ממצבנו האונטולוגי האמיתי לפי התורה. אנחנו עדיין לא "בצלם", כלומר תואמים את תוכנית הבורא עבורנו. אנחנו רק "בדמות", והמאמץ ההיסטורי נועד למחוק את הפער הזה. והעדויות שלנו כעברים היא שזה אפשרי. מדוע? משום שיצאנו ממצרים, משום שאברם מאור כשדים החליט לחזור לעצמו. זו העדות המהותית שיש לנו למסור לעולם כולו. אפשר להשתחרר מהניכור, מהשעבוד האונטולוגי שלנו כבריות.

הפלגה היא מאורע מכונן. יש לפני ויש אחרי. בעקבותיה, נולד החשש באנושות כולה שהפיזור הוא למעשה גלות ללא חזרה, ללא תקנה. האחדות הקמאית נעלמה, אבדה, איננה. נשאר החלום, אולם כל פעם שמנסים להגשים את החלום, הוא הופך להיות חלום בלהות. הוא הופך להיות עוד אימפריאליזם: תרבות מונוליטית, שפה אחת אבל לא לשון הקודש. האם כיום העולם מוכן להבין שהשפה הזו קיימת בציון? לא. זו המשימה שלנו.

שאלה: האם המוזיקה אינה יכולה להיות השפה הזו?

תשובה: יש במוזיקה סוד. יש תופעה מעניינת: ילד מזהה מיד אם מישוהו שר ומזייף. זה מעניין. אני יכול לדבר ולעשות שגיאות דקדוקיות והילד לא יבחין בהן. אבל אם אני שר מנגינה ומזייף, הוא יבחין בזה מיד. מה זה אומר? שהמוזיקה היא דבר עליון יותר. יש אותיות, יש ניקוד אבל יש טעמים. אצל המקובלים מדברים על טעם עליון - השפה של ההתגלות האלוקית. היא קודם כל טעמים לפני שהיא אותיות וניקוד. רבי אברהם אבן עזרא עומד על הנקודה הזו. המהות היא בטעמים.⁶⁶⁰ המילים הן משניות. רבים שואלים שאלות לגבי ההבדלים בין הנוסח של עשרת הדיברות בחומש שמות ובין הנוסח בחומש דברים, אולם, קובע רבי אברהם אבן עזרא, שהטעמים זהים.⁶⁶¹

660 ראו פירושו לנחמיה ח ח: "ויבינו במקרא": זהו הטעמים שהם מורים על הבנת המקרא". וגם פירושו לשמות כ יג: "כל מי שאינו שומע אל הטעמים, כאילו הוא מעוות דברי אלוהים חיים".

661 ראו פירושו (הקצר) לשמות כ יד: "ודע כי הטעמים של עשרת הדברים אשר בשמות, הם גם כן הטעמים של עשרת הדברים אשר בדברים".

בחסידות מרבים לדבר על חשיבות הניגון, הטעמים כתענוג עליון, כדברי בעל ה'נועם אלימלך'.⁶⁶²

שאלה: האם זה אומר שכל מוזיקה כשרה?

תשובה: בוודאי שלא. הרמב"ם כבר הזהיר אותנו מפני הסכנות הכרוכות בסוגים מסוימים של מוזיקה.⁶⁶³ האזנה למוזיקה היא התנהגות דתית עמוקה. יש מוזיקה אלילית. בעיני הרמב"ם, זהו המקרה של מוזיקה ערבית, שהיא הרבה יותר אדמתית, פגאנית ומסוכנת. מוזיקות כמו הפוגה - אלו שני נושאים מוזיקליים שאינם נפגשים לעולם, הרמב"ם אומר שזו מוזיקה אסורה, פגאנית. היא מפנה אותנו אל חוויה מטפיזית-רוחנית עמוקה של דואליזם. אבל האדם המודרני כבר איננו מסוגל לחוות זאת אלא ברגישות אמנותית עמומה, ולכן זה מותר, נסבל. אך זה עדיין מעשה דתי עמוק ופגאני. חובבי המוזיקה שרויים במצב של התלהבות דתית. יש מוזיקות פגאניות. אולם הנפש של האדם המודרני כבר לא יכולה לחוש באמת במה מדובר אבל זה לא אומר שזה לא משפיע עליו. הפוגה היא גרמנית. זה הולך רחוק מאוד. אם כבר הזכרתי את הרמב"ם, אוסיף עוד נקודה מהותית ביותר. הרמב"ם לא היה מקובל, אולם יש בכתביו שלו דברים התואמים לחלוטין את דברי המקובלים. למשל הוא מדגיש שההבדל בין יכולת הידיעה של הנביא לזו של הפילוסוף, אינו מצוי, באופן כללי, ברמת השכל, אלא ברמת המוסריות. אני סבור שכאשר מבינים זאת, תופסים הלכה למעשה את עיקר שיטתו, את המסר העיקרי שהוא רוצה להעביר לנו: יש תנאים מוסריים המאפשרים לשכל להגיע אל האמת, ולמאמין של התנ"ך להבין את האמת שנגלתה על-ידי הבורא.

מכאן החשיבות העצומה של הרמב"ם כמורה של ישראל בזמננו. אנו מדוע? משום שאנחנו עדים כיום לתופעה חמורה ביותר בהגות המערבית העכשווית. כריתות בלתי הפיכה בין האמת ובין המוסריות. הנביאים מדברים "באמת". עניינם האמת. האמת אינה שייכת לאף אחד, לא לאומה זו או אחרת, אף לא לקהילה דתית כלשהי. היא פשוט האמת. היא שייכת לריבונו של עולם ולו בלבד אנחנו עובדים.

662 ראו נועם אלימלך, פרשת וירא: "והנה הטעמים הם בחינת תענוג עליון, שעל ידי זה נמשך חיות אל כל העולמות ...". פרשת ויחי: "הצדיקים כשהם מתדבקים בהקב"ה, אזי יוצא מהם קול ניגון ממילא, והוא קול של שמחה ודבקות". פרשת וישלח: "הניגון הוא בחינת חסד עליון ... שעל ידו מתמתקים הדינים".

663 ראו איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, עמ' תכח-תכט.